

ARİF MƏMMƏDOV

*Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Sumqayıt
filiəsinin İctimai Fənnlər kafedrasının müdiri, t.e.d. prof.,
e-mail: Mammadov.Arif@mail.ru*

BƏRDƏ TOPONİMİNƏ DAİR MÜLAHİZƏLƏR

Açar sözlər: Bərdə, Hərüm, yaşayış yeri, qazıntı, toponim

Ключевые слова: Барда, Харум, поселение, раскопок, топоним

Key words: Barda, Harum, settlement, excavation, toponim

Tarixi mənbələrdə Bərdənin qədim Albaniyanın Uti vilayətinin baş şəhəri olduğu göstərilir (1.87). V əsrin ortalarından Albaniyanın paytaxtı, 462(464)-cü ildən ərəb mərzbalığının iqamətgahına çevrilən Bərdə şəhəri 552-ci (11 iyul 552-10 iyul 553) (551) ildən Albaniya patriarxlığının da mərkəzi olur (2.9;3.43). Akademik V.V.Bartold təsadüfi deməmişdir ki, Bərdənin tarixini öyrənmədən Azərbaycanın tarixini öyrənmək qeyri-mümkündür (4.16). Dünyanın bir çox məşhur şəhərləri kimi Bərdə haqqında da müxtəlif yozmalar və rəvayətlər vardır. Bərdənin tarixində məlum olan adları əsasən Partav (5.6), Hərüm (6.236), Baruka (7.8), Peruzabad (8.7), (Firuzabad, Firuzqabad), Bardos (9.8), Bardaxan¹² (Bardahdan) (10.7), Bərzəə (11.83), Bərdə (12.236) və.s-dir. Lakin bu adların etimologiyası ilə bağlı geniş məlumatlara nə antik dövr, nə də bir çox orta əsrlər dövrünə aid mənbələrdə rast gəlinməmişdir. Bütün Cənubi Qafqazda ən qədim şəhərlərdən biri olan Bərdənin tarixi, onun adının mənası və mənşəyi (etimologiyası) haqqında ilk mülahizələr XIX əsrin ortalarından yaranmışdır. Xalq etimologiyasına görə şəhərin adı Azərbaycan dilində “bir də” sözündən alınmışdır. Yəni şəhər o qədər gözəl olmuşdur ki, onu bir dəfə görənlər ikinci dəfə bir də, yenidən görmək istəmişlər (13.190).

Bərdə sözü səslənmə mənşəyinə görə də müxtəlifdir..

1) Qafqaz mənşəli, 2) Yunan mənşəli, 3) Türk mənşəli, 4) Ərəb-fars mənşəli.

Fars mənşəli toponim kimi Bərdə sözü “qul satılan yer”, “qul saxlanılan yer” mənasını daşıyır. Bərdə termini haqqında akademik Fren N.Delbyuder, M.M.Tebenkov, A.E.Krımski müxtəlif fikirlər söyləmişlər (14.13). Akademik Fren (1782-1851) Yaqut əl Həməvinin və İbn əl-Vədinin əsərlərinə istinad edərək şəhərin adının müxtəlif mənbələrdə həm “Bərdə”, həm də “Bərzəə” kimi olduğunu göstərir (15.14). Əbu Səədə görə, hamı Bərdə sözündəki “də” və “ayn” hərflərini nöqtəsiz işlədir ki, bu da Bərdə kimi oxunur. Bu isə Azərbaycanın ucqarında olan şəhərdir, yəni-“bələd” mənasını verir. Lakin bu fikirlə razılaşmaq mümkün deyil, çünki Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) və indiki Şərqi Gürcüstanın tarixi Azərbaycan torpaqları olduğunu nəzərə alsaq onda Bərdə Azərbaycanın ucqarında yox, ortasında yerləşir (16.137).

Həmzəyə görə “Bərzəə” “Bərdədar” sözünün ərəbləşmiş formasıdır, mənası fars dilində əsir saxlanılan yer deməkdir. Bu ona görədir ki, bəzi fars hökmdarları işğal etdikləri ölkələrdən tutaraq gətirdikləri əsirləri burada yerləşdirirlər (17.137). Akademik Fren bu şəhərin adının “Bərdəhdan” olduğunu və sözün fars mənşəli olub, guya fars şahlarından biri tərəfindən “qullar” üçün salınmış yaşayış yeri mənasını verdiyini söylədiklərini bildirmişdir. V.M.Sisoyevə görə “Bərdə” adını fars sözləri ilə əlaqələndirmək düzgün olardı, “Bərdəhdan” sözü isə ərəb dövrünün məhsuludur. Bu dövrdən əvvəl isə ərəb qaynaqlarında “Bərdə” şəhəri “Partav” adlandırılmışdı (18.56). V.M.Sisoyev də bu fikirləri söyləyərkən Yaqut əl Həməvidən qaynaqlanmış və Bərdə sözünün fars dilində “qul yeri” mənasını verdiyi bildirilmişdir. Y.A.Qrantovskiye görə də bu söz irandilli tayfalarla məxsusdur. O,

Bərdə sözünün mənasına varmayaraq onun cənubdakı "Pərdə" toponimi ilə eynilik təşkil etdiyini və irandilli olduğunu göstərir (19.273;20.126).

Şərqşünas V.Minorski Bərdənin adını "palan" sözü ilə əlaqələndirdiyi halda, ərəb mənbələrində onun "dustaq saxlanılan yer", "qul şəhəri" mənasını verdiyi və İran mənşəli olduğu göstərilir ((21.11). Guya ərəblər müxtəlif yerlərdən gətirdikləri əsirləri burada qul kimi saxlamışdılar. Yaqut əl Həməvi öz əsərində üç yerdə Bərdə adlı məntəqənin olduğunu qeyd edir.

M.S.Ordubadi ərəb müəlliflərinə istinad edərək yazır ki, İran hökmdarları Ərmənyyəni işğal etdikdən sonra satqınlıq edən əyanları əsir edib, Bərdə şəhərinin yerində tikilən düşərgələrdə saxlamışdılar. Buna görə də həmin yer o zamandan etibarən Bərdə adlanmışdır (22.122).

Nəbi Nəbiyev "Coğrafi adlar" kitabında V.M.Sısoyevin fikrini təkrarlayaraq Bərdə şəhərinin əsasının IV əsrdə qoyulduğunu göstərir.T.Səlimov da Bərdə sözünü İran dilləri ilə bağlamağa çalışaraq, şəhərin qədim adlarından birinin – Hərum "qız şəhəri" mənasını verdiyini söyləyir (23.38). T.Səlimov bu qədim coğrafi adın ilkin şəklini "hırhum" kimi bərpa edib onun qadına sitayiş ayini ilə əlaqədar "qız şəhəri" mənası verdiyini göstərir. O, Bərdə sözündəki birinci tərəf "bər" in qədim İran dillərində "qadınlıq", ikinci tərəf "də-nin isə Hind-Avropa dillərində "ölkə", "məskən", "məkan" mənasını bildirdiyini göstərir.

Tarixdən məlumdur ki, Bərdə bir müddət İran şahı Firuzun adını daşımışdır. Bununla əlaqədar olaraq Aydın Məmmədov yazır: "Şəhərə Bərdə adının verilməsinə gəldikdə, hələ IV əsrdə o, "Perozopatəm" kimi məlum idi. Ehtimal ki, şəhər Sasani şahı Firuzun adı ilə əlaqədardır. Sonralar şəhər "Firuz", "Peroz", "Partav", "Barza" şəkillərinə düşərək, nəhayət "Bərdə" olmuşdur"(Məmmədov.A: Coğrafi adlar, Bakı 1969, səh.32). E.Əzizova görə "Hərür" sözü fars dilində "ipək", "İpək parça", "hörümçək toru", "tor", "zərif parça" mənalarında işlənir. Müasir şivələrimizdəki "hərə" (cərgə, sıra) və "hərəm" (qəbrin ətrafına çəkilən hasar) sözlərini də hörmək prosesi ilə əlaqədar hesab etmək olar.

T.Rəsuloğlunun fikrincə Bərdə adı Əhəməni hökmdarı Kirin (e.ə VI əsr) oğlanlarından birinin adı ilə - Bisütun qayalarında yazılmış "Bardiya" ilə əlaqədardır və mənası "nəhəng", "bahadır", "güclü", "qüvvətli" deməkdir (Rasuloğlu T. Günəş dənizdən doğur, Bakı 1993, səh.72-73).

Orta əsr (XI əsr) gürcü mənbələrində Bərdə sözü şəxs adı ilə (Bardos) bağlanılaraq qeyd edilir ki, Tarqamos öz ölkəsini səkkiz oğlu arasında bölüşdürmüş, Kürdən cənubda Arazın Kürlə birləşdiyi yerə qədər olan ərazini oğlu Bardosa vermiş, o, isə öz adı ilə Bardos (Bərdə) şəhərinin əsasını qoymuşdur. Q.Melikişvili Cənubi Azərbaycan və Şimali Azərbaycan, Dağıstan toponim paralellərindən bəhs edərkən Manna ərazisindəki Pərdə ilə Albaniya ərazisindəki Bərdə toponimləri arasında bağlılığın olduğunu göstərmişdir (26.5). Akademik Y.A.Paxomov numuzmatik dəlillərə əsaslanaraq "Bərdə" sözünün keçmişin dərinliklərinə gedib çıxdığını, müasir dövrdə mövcud olan Qafqaz dilləri ailəsinə daxil olan dillərin heç biri ilə bağlı olmadığını bildirmişdir (27.81;28.67). İ.Şopen Bərdə sözünü yunan dili əsasında izah etməyə çalışmışdır. Bu sözü türk dilləri əsasında izah edənlərə görə "Bərdə" terminini cənub tayfaları şimala gətirmiş və məskunlaşdıqları əraziyə öz əvvəlki ərazilərinin adını şamil etmişdilər (29.384).

Q.Qeybullayev də bu fikrin dəqiqliyinə üstünlük vermişdir. Bu ada (Parda, Pərdə) bizim e.ə VIII əsrə aid Assur hökmdarı II Sarqonun "Təntənəli Yazı"sında da rast gəlirik. Burada yazılır: "Zikertulu Mitatti mənim silahımdan bərk qorxdu və öz ölkəsinin adamları ilə birlikdə meşəlik dağlara qaçdı, belə ki, onların yeri tapılmadı. Onun hökmüdar şəhəri Pardanı mən alovda yandırdım, onun ətrafındakı 23 möhkəmləndirilmiş şəhəri fəth etdim və onların qoşunlarını əsir etdim. Mannalılar ölkəsinin Mitattiyə bel bağlayan Şuandahul və Durduka şəhərlərini mən fəth etdim və onların qoşunlarını əsir etdim". Adı çəkilən bu əyalət indiki Ərdəbil-Manna bölgəsi ilə lokalizə edilir. Q.Qeybullayev yazır: "şübhəsiz bu bölgədə İran mənşəli əhali (indiki talışların və giləklərin ulu əcdadları sonrakı parsilər) yaşayırdı. Lakin Saqarti adı altında təkcə İrandilli əhalini saymaq olmaz. Saqarti toponiminin özü də İranmənşəli deyil, çünki bu toponimdə qədim türkcə art- "dağlıq ərazi" sözü vardır. Saqarti əyalətində alban utilər yaşayırdı və əyalətin mərkəzi Parta şəhəri də albanca idi.

Məhz utilərin cənubdan şimala gəlməsi ilə Albaniyada indiki Bərdə bölgəsində Uti mahalı yaranmışdır". Q.Qeybullayev daha sonra yazır: "... burası şəksizdir ki, Bərdə və Arazbardakı Uti mahallarında yaşayan Utilər türk utilər idilər (30.136). M.Barxudaryan yazırdı ki, Tərtərin sağ sahilində yaşayan Seysulan kəndində əhalinin dili terk (türk-A.M) dilidir, amma onlar özlərini udin sayırlar".

Bərdə adının mənası kimi Hərum adı ilə bağlı elmi ədəbiyyatlarda da müxtəlif cür fikirlər mövcuddur. Əvvəllər Hərum (Harum) toponiminin türk mənşəli "Korum" (daşlıq, çınqıl) sözündən meydana gəldiyi ehtimal edilirdi (31.11;32.64). M.Kaşğarının "Divani Lügəti ət türk" əsərində və Yusif Xas Hacibinin "Kitadqu bilik" əsərinin Herat nüsxəsində "korum" sözü daşlıq, qaya parçaları mənasında indidə işlənərkəndədir (33.12;34.159). "Karum", "Korum" sözlərinin dəyişikliklərə uğrayaraq "Xarum", "Hərum" formasına düşməsi çox yaxın ki, uzun bir zaman tələb etmişdir. B.Şahsoylu Hərum toponimini amazonluqla bağlayıb, onun "urum" və "rum", eləcə də Orxon Yenisey abidələrindəki "pərum"(aparum) sözləri ilə yaxınlığını söyləmişdir.

A.Axundov Bərdə toponimini qədim türk dilində "qab, piyalə, kuzə" mənalarında işlənən "bart" sözü ilə bağlayır. Bərdənin piyalələr, kuzələr şəhəri adlandırılmasını göstərir: "Görünür, Azərbaycana gələn xalqlar qədim Harum (Horum) şəhərinin piyalələrlə, saxsı qablarla, kuzələrlə zəngin olduğunu görüb, onu "piyaləli", "kuzəli" mənasını bildirən "Bərdə" adlandırmışlar. Sonralar bu ad köhnə yer adını sıxışdırıb aradan çıxarmışdır". A.Axundov daha sonra yazır: "... faktlar göstərir ki, Bərdə yer adı kimi, yalnız Azərbaycanla məhdudlaşmır" (36.99).

Bərdə və Hərum toponimləri ilə bağlı filoloq Elbrus Əzizov yazır: "Qədim Bərdədə toxuculuğa aid sözlər üzərindəki müşahidələrə əsaslanaraq "Hərum" toponiminin də bu peşəylə əlaqədar yarandığını söyləmək olar. Hərum adının əsasında "qar", "ar", "ər", "er", "ir" köklərindən biri dayanır. Həmin köklər qədim və müasir türk dillərində "toxunmaq", "hörmək prosesi" ilə və ya azacıq dəyişikliklə müasir dilimizdə də işlənir...

Türk dillərində qədim yazılı abidələrin də müstəqil, leksik vahidi kimi "er", və "öm" (üm) sözləri işlənmişdir. "Er" burğu, "öm"(üm) isə şalvar deməkdir. "Er" sözünün "burğu" mənasını hərləmək, hörmək, toxumaq kimi başa düşmək lazımdır. "Qar", "qer", "ar", "ör" (hör), "ər", (hər) köklərinin iştirakı ilə yaranmış toxuculuq leksikası üzərindəki müşahidələr aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir. Hərum toponimi ya özüm (qaba paltar), sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış şəkli, ya da "er" (burğu) və "öm"- "üm" (şalvar) sözlərinin birləşməsi ola bilər...

Dil qanunları baxımından yuxarıda göstərilənlərin hər ikisi mümkün olduğu üçün Hərum toponiminin hansı yolla yarandığını qəti şəkildə söyləmək çətindir. Ancaq bir fikir aydındır ki, hər iki halda "Hərum" sözü toxuculuqla əlaqədar məhfumu bildirir..."

Elbrus Əzizova görə toponimin düzgün şəkili "Hərum" yox, məhz "Hərümdür". Əslində o, bunu türk sözlərində ahəng qanunun gözlənilməsi ilə əlaqələndirirdi.

Müəllifə görə "Qədim Bərdə nahiyyələri əhalisinin toxuculuğundakı məharətinin ənənəvi olmasını həmin sözün leksik mənası da təsdiq edir. "Qədim türk lüğətində" "berdi" sözünün "iplik sap" mənası var. Mərkəzi Asiyadakı türk dilləri ilə müqayisədə Azərbaycan dilində açıq saitli sözlərin işlənməsi üstün olduğuna görə, "berdi", sözü dilimizdə Bərdə formasında təzahür etmişdir.

Qədim türkcədəki bar-ber kökü toxuculuqla əlaqədar bir neçə sözün əsasında dayanır... Beləliklə, Bərdə coğrafi adının "iplik sap" mənasında olan "berdi" sözündən götürüldüyünü söyləmək olar".

E.Əzizov Bərdə sözünün etimologiyasının həm də çay, yaşayış yeri kimi daha geniş yayılmasını nəzərə alaraq bu ehtimallardan yan keçib, Bərdə sözünün qədim türk dilində "qol", "ensiz çay", "sapa bənzər çay", "tel" mənasını verdiyini söyləmişdir.

Əli Haqverdiyevə görə Bərdə sözü toponim və hidronim kimi təkcə Azərbaycanda deyil, türkdilli xalqların yaşadıkları ərazilərdə də geniş yayılmışdır. O yazır: "Mərkəzi Asiya, Ural, Altay və başqa yerlərdə Bərdə adlı yaşayış məskənləri və çay adlarına təsadüf edilir... (37.6)

Bərdə adının saklarla bağlı olduğunu göstərən fikirlər də vardır. Saklar e.ə VIII əsrin sonu – VII əsrin əvvəllərində Azərbaycana gələrək, Bərdə ərazisi də daxil olmaqla Kür və Araz çayları arasında öz padşahlıqlarını yaratmışdılar. Onların adları bir sıra toponimlərdə (Şəki, Arsaq, Zaqatala və.s.) qalmışdır. Çox güman ki, sakların tərkibinə daxil olan tayfalardan biri də bərdə tayfası olmuş və onlar adlarını bir sıra toponim və hidronimlərə vermişlər. Sakların tərkibinə daxil olan tayfalar barədə dəqiq məlumat yoxdur. Lakin hunların tərkibində bərdor adlı tayfanın olması məlumdur. Çox maraqlıdır ki, eradan əvvələ aid Çin yazılı mənbələrində usun, xun tayfalarının sak tayfaları ilə bir sıra cəhətdən yaxın olduğu göstərilir. Deməli, Çin mənbələrində xun kimi qeyd olunan hunlar eradan əvvəl sak tayfalarının ən güclü qollarından birini təşkil etmişlər. Onların tərkibində olan tayfalardan birisi isə bərdorlar olmuşdur. Bütün bunları nəzərə alsaq görürük ki, Bərdə şəhərinin adı eradan əvvəl sak tayfasının tərkibində Azərbaycana gəlmiş bərdor tayfasının adından alınmış, sonralar çox cüzi dəyişikliyə uğrayaraq Bərdə adlandırılmışdır. Şəhərin adı müxtəlif dövrlərdə dəyişikliklərə məruz qalsa da zamanəmizə qədər öz ilkin formasını mühafizə edib saxlamışdır”.

Bizanslı Stefan da Bərdə sözünün etimologiyasını skif-sak tayfaları ilə bağlamışdır. Ona görə “Partiei” – midiyalılara pənah gətirmiş qədim skif tayfasıdır (38).

Bərdə adının bilavasitə bu sözlə - “Partiei” ilə bağlı olması və “pərtov” sözünə uyğun olaraq “ağzı qaçaq”, “ağzı başına” və “iti” mənası verməsi haqqında fikirlər mövcuddur. Guya bu söz “ışıqlı” anlamı mənasına gəlir. Y.R.Cəfərov da Bərdə adını Bərdor adlı hun türk tayfasının adı ilə bağlamışdır (39.32).

Məhsur rus səyyahı Q.Qrum-Qrijmayloya görə Mərkəzi Asiyada sakların yaşamış olduqları Sakistan vilayətində Bərdə adlı şəhər olmuşdur. Daha sonra müəllif belə qənaətə gəlmişdir ki, Bərdə türk mənşəli sözdür. Elə indiki Azərbaycan ərazisindəki Bərdə toponimi də saklar tərəfindən bu əraziyə gətirilmədir (40.7).

Bərdə toponimi sak tayfalarından olan partiei tayfasının adından alınmış qaçmaq” mənasını verdiyi fikri də bəzi tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunub. Bu tayfaların irandilli parfiya tayfası ilə eyniləşdirilməsi məsələsi də mövcuddur. Bunun isə hansı dərəcədə doğru olub-olmaması bu gün də mübahisəli problem məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. R.Yüzbaşov da heç bir fakta əsaslanmadan Bərdə sözünü eynən tayfa adı ilə bağlamışdır(41.67). Nizami Gəncəvi Bərdənin qədim dövründən bəhs edərək onun adının Hərüm olduğunu qeyd edir.

“Hərüm adlanırdı bu yurd hər yerdə,

İndisə adına deyirlər Bərdə” (N.Gəncəvi, İsgəndərnamə, səh 236).

Bərdənin adının Hərüm olması haqqında məlumatlar Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” poemasından da məlumdur (Бертельс Е.Е Фирдовси. Шахнаме матн.е ехтигади, Москва 1971 стр.11).

Belə ehtimal edilir ki, Roma legionlarının düşərgə saldıqları Bərdə yerli əhali tərəfindən romalıların düşərgəsi kimi Ərrum adlandırılmış, sonra isə bu söz öz formasını dəyişərək Hərüm şəklini almış və Nizaminin əsərinə də bu formada daxil olmuşdur. Ərrum sözündə ər qədim türk dilində “kişi”. “adam”, “igid”, “rum” isə rumlular və ya “rumlu adam” mənasında izah edilə bilər. Bu isə Ərrum sözünün rum adamları, rum döyüşçüləri mənası daşdığını bildirir. Mil düzənliyinin bir hissəsi indinin özündə də Haramı düzənliyi adlandırılır. Hərüm adının sonralar indiki Haramı düzü olan əraziyə şamil edilməsi faktı da mümkündür.

Həmdullah Qəzvini “Nüzhet - əl – Qlub” əsərində göstərir ki, bərdəlilərin şəhərdən kənarda gözəl istirahət yerləri varmış ki, yayın istisində onlar orada dincələrmişlər. Bu yer isə Xarik (Hirək) adlanırdı. Qəzvininin verdiyi məlumatlara görə Xaruk çox səfali olub, orada çoxlu bulaqlar, otlaqlar və ov yerləri vardır. Bərdəlilər yayda oraya, qışda isə öz əsas yerləri olan Bərdəyə qayıdirdilər. Antik mənbələrdə Bərdənin adı çəkilməsə də , onun yerləşdiyi Albaniyanın Uti vilayətində olan yaşayış məntəqələri barədə müəyyən məlumatlar vardır. Bu mənbələrdə Albaniya sıx əhaliyə malik bir ölkə kimi təsvir edilir. Klavdi Ptolomey isə öz səfərinə əsasən Albaniya ərazisində olan 29 şəhər və yaşayış məntəqələri haqqında məlumat verərək onların kordinatlarını göstərməyə çalışmışdır. Ptolomeyin II

əsrə aid edilən xəritəsindəki Baruka kimi qeyd edilən şəhərin isə bəzi tədqiqatçılar tərəfindən müasir Bərdə olması güman edilir. Burada şəhərin Kaysi və Albanus çayları arasında yerləşdiyi göstərilmişdir ki, bu da həm ərəb müəlliflərinin verdikləri məlumatlara, həm də müasir Bərdə şəhərinin yerləşdiyi kordinatlara yaxın rəqəmləri özündə əks etdirir.

Məhz yunan dilində bu sözün mənasına diqqət yetirsək onda toponimin öyrənilməsinə müəyyən qədər xidmət etmiş olarıq. Əslində adı çəkilən terminin qədim yunan qrammatikasında olması və müasir yunan dilinə isə bunun heç bir aidiyyətinin olmaması bəhs edilən mövzunun bir növ açılmasına xidmət edir. Belə ki, yunan əlifbasındakı (β) hərfi qədim yunancada (B) səsini verirsə bu müasir yunancada (V) səsini verir. Qədim yunancada “βορω” (boru) yenilməmək, məğlub edilməmək, Ουκα (uka) isə felə qoşulan sifət şəkilçisini bildirir. Beləliklə də şəhərin adının mənasının orada yaşamış əhalinin güclüliyinə, məğlubedilməzliyinə işarə vurmuş olur.

Klavdi Ptolomeydən əvvəl yaşamış Strabon da Albaniyada Uti vilayətinə aid iki şəhər haqqında özünün “Coğrafiya” əsərinin 17-ci bölümündə məlumat vermişdir ki, bunlarda Aynian və Anariaka şəhərləridir. Strabon göstərir ki, aynianların saldıqları qala divarları olan şəhər Aynian adlanırdı; digər şəhər isə Anariakdır. Antik yunan müəllifi olan Strabon belə hesab edir ki, bu şəhərlər yunan tayfaları tərəfindən salınmış və onların adı da həmin tayfaların adı ilə adlandırılmışdır (42.481). Bu fikirlə bağlı Əli Haqverdiyev yazır: “E.ə I əsrdə romalılar Albaniyanın ərazisini ələ keçirməyə cəhd etmişlər. Ola bilsin ki, Uti vilayətindəki Aynian və Anariak şəhərlərində Roma legionlarının düşərgəsi olmuş, Strabon buna əsaslanaraq həmin şəhərlərin əsasının qoyulmasını yunanların adı ilə bağlamışdır”.

Bəzi ərəb mənbələrində də Bərdə ilə Beyləqan arasında Yunan (Muyan-) adlı şəhərin olması haqqında məlumatlar vardır. Z.İ. Yampolski Yunan şəhərini Strabonun “Coğrafiya”sındakı Albaniyanın Aynian şəhəri ilə eyniləşdirir. Yampolskiyə görə həmin şəhər Qarabağ yaylasında, Uti nahiyəsində yerləşmiş, vaxtilə burada məskunlaşmış yunan köçkünlərinə görə Yunan adlandırılmışdır. Tədqiqatçı Təvəkkül Əliyev Aynian şəhərini indiki Ağcabədi rayonundakı Qalatəpə abidəsi ilə eyniləşdirir.

Anariak şəhəri ilə bağlı mülahizələr isə tarixşünaslıqda mübahisəli məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır (43). Əli Haqverdiyev Strabonun təsvir etdiyi Anariaka şəhərini Bərdə şəhəri ilə eyniləşdirməyin mümkün olduğu fikrini daha inandırıcı sayır. O, eyni zamanda Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poeməsindəki Hərüm terminini də roma legionları ilə bağlayaraq yazır: “Bərdənin qədim zamanlarda Hərüm adlandırılmasına ancaq Nizaminin “İsgəndərnamə” poemasında təsadüf edirik. Ola bilsin ki, Roma legionlarının düşərgə saldıqları Bərdə yerli əhali tərəfindən romalıların yeni məskəni kimi Ərrum adlandırılmış, sonra isə bu söz öz formasını dəyişərək Hərüm şəklini almış və Nizaminin əsərinə də bu formada daxil olmuşdur”. Əli Haqverdiyev Bərdə toponimini “sak tayfalarının tərkibində Azərbaycan ərazisinə gəlmiş bərdor tayfası ilə bağlayır və onun sonralar çox cüzi dəyişikliyə uğrayaraq Bərdə adlandırıldığını qeyd edir. Sakların bu ərazilərə gəlişinin e.ə VIII əsrin sonları – VII əsrin əvvəllərinə aid olduğunu nəzərə alsaq, onda bu şəhərin adının hələ e.ə bu ad altında (“Bərdə” adına yaxın bir formada) çağırılması fikri ortaya çıxmış olur. Belə olan halda isə e.ə I (64) – b.e. I(24) əsrlərində yaşamış Strabonun “Bərdə” (bərdor) şəhərini (və ya yaşayış yerini) Anariak adlandırılmasına heç bir lüzum qalmazdır. Nəzərə alsaq ki, N. Gəncəvi Makedoniyalı İsgəndər dövrünü qələmə almışdır və bu Strabonun yaşadığı illərdən xeyli əvvəldir, yenə də bu fikir şübhəli görünür. Odur ki, əvvəlki Hərümün, sonrakı Bərdənin Anariak adlanması yalnız işğalçıların, yaxud səlnaməçilərin bu sözü öz dillərinə uyğunlaşdırmaları ilə bağlı ola bilər. Bizcə Bərdə şəhərinə Hərüm adı ərəblər tərəfindən verilmişdir. Ərəb işğalları dövründə Bərdə Qafqaz Albaniyasının paytaxtı olduğundan ərəblər əsasən bütperəst və xristian albanların yaşadığı şəhəri dağıtmış və onu Hərüm (Haram, dinsiz, kafir adamların yaşadığı yer) adlandırmışlar. Tarixdən məlumdur ki, ərəb işğalları dövründə Qafqaz Albaniyasında dövlət dini xristianlıq, paytaxt isə Bərdə Şəhəri idi. Lakin Albaniyanın düzən, o cümlədən Bərdə əhalisinin coxu xristianlığı qəbul etmir və köhnə dini etiqadlarını saxlayırdılar. Ərəb işğalları zamanı bütperəst əhalinin yaşadığı yerlər dağıdılır, 10-15 km

aralıqda yeni yaşayış məntəqələri meydana gəlirdi. Bununla bağlı iri çaylardan çəkilən arxlar və ticarət yollarının istiqaməti dəyişirdi.

Bərdə şəhərinin adı yazılı mənbələrdə ilk dəfə V əsrlə bağlı hadisələrlə çəkilir. XVIII əsrdə tərtib olunmuş "Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə də Bərdə nahiyəsinin kəndləri arasında "Hərən" adlı kəndin adı çəkilir. Kəndin Tərtər çayının kənatında yerləşdiyi, eyni zamanda boş olduğu, orada yaşayış olmadığını bildirir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, müəyyən dövrlərdə Bərdə və Hərən ayrı-ayrılıqda yaşayış məntəqələri olmuşlar. Şortəpə qazıntıları şəhərin daha qədim dövrünü az da olsa işıqlandırmağa imkan vermişdir. Antik şəhərin müasir şəhər ərazisindən 6 km aralı yerləşməsi fikrini Şatırlı kəndi yaxınlığındakı Şortəpə qazıntıları zamanı əldə olunmuş zəngin maddi-mədəniyyət nümunələrinə əsasən söyləmək olar. Buradan tapılmış nadir sənət incisi olan medalyon tipli-vulkan külündən hazırlanmış qadın fiquru böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, görkəmli arxeoloq M.Hüseynov şərti olaraq onu Nizaminin qəhrəmanı Bərdə hökmdarı Nüşabənin şərəfinə "İlahə Nüşabə" adlandırmışdır. Fiqr çox incə hazırlanmış saçları, başındakı örpək məharətlə verilmişdir (44). Fiqrün tapıldığı yerdə Roma sərkərdələri Antoni və Avqustun adına kəsilmiş sikkələr də təsadüf edilmişdir. Tapılan maddi-mədəniyyət nümunələrinə əsasən M.Hüseynov Şortəpə yaşayış yerini Nizaminin təsvir etdiyi Hərən (qədim Bərdə) olması fikrini irəli sürmüşdür. Bir daha qətiyyətlə söyləyə bilərik ki, bu zona qədim dövrün Bərdəsidir. M.Hüseynov göstərir ki, Şortəpə tunc dövründən şəhər tipli yaşayış məskəni olmuş, antik və ilk orta əsrlər dövründə isə öz inkişafının ən yüksək mərhələsinə çatmışdır. Həmin yaşayış yerinin ərazisi 4 ha olub, ətrafı ikiqat hasarla əhatə olunmuşdur. Torpaq səddin hündürlüyü 3-4 metrə çatır. Şimal-qərb tərəfdə yerləşən darvazanın eni 6 metrdir (45.59-60). Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, antik və ilk orta əsrlər dövründə yüksək inkişaf etmiş Bərdə şəhəri ərəblərin işğalı ilə dağıdılmış və şəhər orta əsr Bərdəsinin olduğu yerə köçmüşdür. Orta əsr Bərdəsi isə əsasən slavyanların X əsrdə olan hücumları ilə əlaqəli tənəzzül etmişdir.

Son illərdə aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri Bərdədə şəhər mədəniyyətinin 3000 ildən artıq yaşı olduğunu söyləməyə əsas verir (46.47-52; 47.21-22)

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədova F.C. Albaniyanın siyasi tarixi və coğrafiyası, Bakı 1993
2. Мхитар Қош Албанская хроника (Предисл. пер. и коммент. З. Буниятов) Баку 1960.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII- IX əsrlərdə, Bakı 1990
4. Бартольд В.В. Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку 1994.
5. Моисей Каганкатваци История страны Албан (перев. и коммент. З.М.Буниятов) Баку 1993.
6. Nizami Gəncəvi İsgəndərnamə, Bakı 1981.
7. Нуриев А.Б. Средневековый город Барда, Баку 1986.
8. Nuriyev A.B. Göstərilən əsəri.
9. Nuriyev A.B. Göstərilən əsəri.
10. Nuriyev A.B. Yenə orada.
11. Якут ал- Хамави "Муджам ал-булдан" (словарь стран) пер. П.К Жузе. НАИИ, инв. N-504.
12. Nizami Gəncəvi Göstərilən əsəri,
13. Осипов Г. "Селение Барда" СМОМПК, Тифлиси 1893.
14. Nuriyev A.V., Babayev Ə.H. Bərdə şəhərinin tarixi-arxeoloji öçərki. (Antik və orta əsrlər), Bakı 2001,
15. Nuriyev A.B., Babayev Ə.H. Göstərilən əsəri.

16. Vəlixanlı N. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan, Bakı 1993,
17. Vəlixanlı N. Göstərilən əsəri.
18. Сысоев В.М. "Бардаа. Древность сел. Барда, Гянджа , уезда, его история" Изв. Азербайджанского археологического комитета. Выпуск 2. Баку 1925.
19. Грантовский Е.А. Ранняя история Иранских племен Средней Азии Москва 1960.
20. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən, Bakı, 1994
21. Минорский В. История Ширвана и Дербенда, Москва, 1963
22. Ordubadi M.S. Nizami dövrü və həyatı. Nizami I kitab, Bakı, 1940
23. Nəbiyev N. Coğrafi adlar, Bakı, 1983
24. Салимов Т. О топониме Барда. \\\ Материалы докладов ЫЫ научной конференции посвященной изучению топоними Азербайджанской ССР, Баку, 1981
25. Kalankatlı M. Albaniya tarixi, Bakı, 1993
26. Меликишвили Г.А. Население северных областей Наири-Урарту и его роль в древневосточной истории, Москва, 1960
27. Похомов Е.А. Башни мавзолеев в Барде и их надписи. Труды Азербайджанского ФАН СССР (серия историческая) т. XXV. Баку, 1936
28. Похомов Е.А. Монеты Барда \\\ Изв. Азерб. ФАН СССР №4. Баку, 1943
29. Шопен Н.Н. Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей СПб 1864
30. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана, Баку, 1986
31. Əliyarov S.S., Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989
32. Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı, 1993
33. Qoşqari M. Divani-türk lüğəti (Tərc. Mütəllibov C.M.). Daşkənd, 1961. II hissə
34. Yusif Has Hacıb «Kitab Biliq» (tərc. Arat R.R.) Ankara, 1988
35. Əzizov E. Bərdə toponimi, «Elm və həyat» jurnalı. №6. Bakı, 1987
36. Axundov A. Torpağın kölgəsində tarixin izləri. Bakı, 1983
37. Haqverdiyev Ə.Ş. Orta əsr Bərdə şəhəri. Bakı, 1991
38. Elli M. Bərdə \\\ «Odlar yurdu» qəzeti, 15 avqust 1969
39. Səfərov Y. Hunlar və Azərbaycan. Bakı, 1985
40. Грижмайло Г. Западная Монголия и Урянханский край. Ленинград, 1926, т. 2
41. Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev M. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı, 1972
42. Страбон. География, Ленинград, 1964
43. Hacıyev Q.Ə. Bərdə şəhərinin tarixi (b.e.ə. II – b.e. XVIII). Bakı, 2008 (səh. 56).
44. Hüseynov M.M. Bərdədə yeni arxeoloji tapıntılar \\\ «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 11 noyabr 1978
45. Osmanov F.L. Poselenie Şortepe bliz sel. Şatırlı v Barde \\\ Azərbaycan Arxeologiyası, Bakı 2002, №1-2. səh. 59-60
46. Məmmədov A., Cəfərov P., Həsəlov Ş., Əliyev T. Dünya ticarətində Bərdə şəhərinin rolu, \\\ Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, Bakı 2005, №2, səh. 47-52
47. Nuriyev A.B., Məmmədov A.M. Bərdənin orta əsr dəyirmanları, \\\ «Elm və həyat» jurnalı. Bakı 1986, №6. səh. 21-22

АРИФ МАМЕДОВ*Сумгаитский филиал Института
Подготовки учителей Азербайджана
e-mail: Mammadov.Arif@mail.ru***О ТОПОНИМЕ «БАРДА»**

Город Барда около 500 лет был столицей Кавказской Албании. Средневековые авторы называли Барду «Матерью Аррана». Начиная с 552 года город Барда стал также центром Албанской церкви. По этимологии слово Барда означает «ещё раз», «место для рабов», «город девушки», «мощный», «город чащ», «место изготовления пряжи» и др. В средневековых источниках Барда упоминается и как «Харум».

ARİF MAMEDOV*Sumgaitsky branch of Institute
Preparations of teachers of Azerbaijan
e-mail: Mammadov.Arif@mail.ru***ABOUT TOPONİMS BARDA**

The city of the Bard about 500 years was capital of the Caucasian Albania. Medieval authors named to the Bard «Mother of Arran». Since 552 years the city of the Bard became also the center of the Albanian church. On etymology the word of the Bard means "once again", «a place for slaves», «the city of the girl», "powerful", «a city of thickets», «a place of manufacturing of a yarn», etc. In medieval sources of the Bard is mentioned and as by "Harum".

Rəyçilər: t.e.d. Q.Ə.Hacıyev və t.e.d. Q. İsmailzadə

AMİA-nın Sumqayıt filialının İctimai fənnlər kafedrasının 06 dekabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (Protokol №12).